

νων βιομηχανικών χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Σύμφωνα με τον Μ., στόχος του βιβλίου είναι να δείξει πώς η συγκριτική έρευνα μπορεί να είναι χρήσιμη και καρποφόρα στην ανάλυση και ερμηνεία των τρόπων «με τους οποίους μακρόχρονες και βαθιές αλλαγές στην οικονομική και κοινωνική δομή μπορούν να μας βοηθήσουν να εξηγήσουμε καλύτερα ορισμένες κρίσιμες πολιτικές μεταβάσεις που συντελέστηκαν την ίδια περίπου εποχή στις χώρες αυτές». Για να εκτιμήσουμε κατά πόσο επιτυγχάνει τους παραπάνω στόχους, είναι σκόπιμο να παρουσιάσουμε τα κύρια επιχειρήματα του βιβλίου και το εμπειρικό υλικό που τα υποστηρίζει.

B.

Ο Μουζέλης επιχειρεί μια συγκριτική μελέτη μεταξύ των βαλκανικών χωρών (κυρίως Ελλάδας και Βουλγαρίας) και των χωρών της νότιας Λατινικής Αμερικής (Αργεντινή και Χιλή, και δευτερευόντως Βραζιλία). Οι χώρες που εξετάζει χαρακτηρίζονται ως «ημι-περιφέρεια», με την έννοια ότι διαφέρουν τόσο από τις «αναπτυγμένες» βιομηχανικές κοινωνίες της Δύσης, όσο και από τις «υπανάπτυκτες» χώρες του τρίτου κόσμου. Βασικό κριτήριο για τη συγκρότηση της κατηγορίας «ημιπεριφέρεια» είναι ο τρόπος και ο χρόνος ανάπτυξης του κοινοβουλευτισμού και του βιομηχανικού καπιταλισμού στις χώρες αυτές. Οι παράγοντες αυτοί δημιουργούν κοινά χαρακτηριστικά, όπως η πρώτη θεσμοποίηση κοινοβουλευτικών θεσμών σε μια περίοδο όπου οι κοινωνίες αυτές είχαν καθόλου ή ελάχιστη εκβιομηχάνιση. Κοινό χαρακτηριστικό της «ημιπεριφέρειας», ο «ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός» που δημιουργείται αμέσως μετά την απόκτηση της ανεξαρτησίας, ο οποίος αρχίζει να παρακμάζει και να εκλείπει κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η μετάβαση από την ολιγαρχική πολιτική σκηνή σε μια νέα, που χαρακτηρίζεται από οργανωμένα πολιτικά κόμματα και πιο μαζική συμμετοχή, έγινε πριν οι χώρες αυτές εκβιομηχανιστούν σε μεγάλη κλίμακα, σε αντίθεση με τις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες όπου «οργανωμένα πολιτικά κόμματα με πλατιά λαϊκή βάση εμφανίστηκαν αρκετές δεκαετίες αφ' ότου η εκβιομηχάνιση είχε σημαντικά προχωρήσει» (Μ., σελ. 31). Σύμφωνα με τον Μουζέλη, «αυτή η διαφορά ως προς το χρονισμό, η διάσταση μεταξύ της παρακμής των παραδοσιακών/ολιγαρχικών πολιτικών δομών και της ανάπτυξης της καπιταλιστικής βιομηχανίας, αποτελεί πρόβλημα-κλειδί για να καταλάβουμε τη μορφή που πήραν αργότερα οι πολιτικοί θεσμοί στην ημιπεριφέρεια» (Μ., σελ. 33).

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου παρουσιάζονται τα στοιχεία που συγκροτούν αυτή τη διάσταση-διαφορά, προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά της μετάβασης από τον ολιγαρχι-

κό κοινοβουλευτισμό σε ευρύτερες μορφές πολιτικής συμμετοχής και επισημαίνονται τρεις μορφές μετάβασης, που αποτελούν και τις αναλυτικές κατηγορίες μέσα από τις οποίες εξετάζεται και αναλύεται η πολιτική σκηνή στις χώρες της ημιπεριφέρειας. Τέτοιοι τύποι μετάβασης είναι ο «αστικός λαϊκισμός» (περίπτωση Λατινικής Αμερικής), ο «αγροτικός λαϊκισμός» (περίπτωση Βουλγαρίας) και ο «μετασχηματισμός των ήδη υφιστάμενων δικτύων πολιτικής πατρωνείας» (περίπτωση Ελλάδας). Ο Μ. καταλήγει στους παραπάνω τύπους μετάβασης στη σύγχρονη πολιτική, μέσα από τη μελέτη των διαδικασιών εκείνων που είχαν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση κοινωνικών και πολιτικών δομών στην ημιπεριφέρεια, που από πολλές απόψεις ήταν πιο «διαφοροποιημένες και εκσυγχρονισμένες», από εκείνες που συναντάμε στις προβιομηχανικές δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες. Διαδικασίες όπως ο εξαστισμός, ο βαθμός και ο τρόπος επέκτασης του κράτους και η θεσμοποίηση γραφειοκρατικών μηχανισμών, η ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά και η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, η καθεμία ξεχωριστά και σε συνδυασμό, υπονόμευσαν τα θέματα της ολιγαρχικής πολιτικής και οδήγησαν στους τρεις παραπάνω δρόμους μετάβασης στη μετα-ολιγαρχική πολιτική. Ο Μ. δείχνει τις διαφορές μεταξύ του δυτικοευρωπαϊκού μοντέλου ανάπτυξης και της ημιπεριφέρειας και τονίζει το γεγονός ότι οι διαδικασίες αυτές υπονόμευσαν τη βάση του «ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού», πριν από την εμφάνιση ενός αριθμητικά ισχυρού βιομηχανικού προλεταριάτου και μιας αυτόνομα οργανωμένης αστικής-βιομηχανικής τάξης (σε αντίθεση με την εμπειρία της Δ. Ευρώπης). Αυτό ακριβώς το γεγονός, κατά τον Μουζέλη, και η συνακόλουθη απουσία ανεξάρτητων εργατικών συνδικάτων και άλλων αυτόνομων οργανώσεων, τόσο των εργατών όσο και των εργοδοτών, και η σχετική με αυτά απουσία μαζικών κομμάτων, εξηγεί τους διαφορετικούς τρόπους μετάβασης στη μαζική πολιτική στην ημιπεριφέρεια, τις ιδιομορφίες των πολιτικών δομών και τα μετέπειτα πολιτικά προβλήματα που αντιμετώπισαν οι χώρες της ημιπεριφέρειας και που τις διαφοροποίησαν από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Μ., σελ. 45-47). Στην τελευταία, οι κατώτερες τάξεις των πόλεων και της υπαίθρου «ενσωματώθηκαν» στο πολιτικό σύστημα μέσα από ανεξάρτητες, μαζικές οργανώσεις φτιαγμένες από τα κάτω, δημιουργώντας έτσι μια ισχυρή «κοινωνία πολιτών». Αντίθετα στην ημιπεριφέρεια, οι κατώτερες τάξεις και τα ανερχόμενα μεσαία στρώματα εισέρχονται στην πολιτική σκηνή με πιο εξαρτημένο/κάθετο τρόπο, τον οποίο ο Μ. αποκαλεί «συσσωματικό». Έτσι, οι τρεις ειδικότερες μορφές μετάβασης στην μετα-ολιγαρχική πολιτική, οι οποίες προσδιορίζονται

Θεωρία και έρευνα στο χώρο της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ

**Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση
στην ημιπεριφέρεια: Ελλάδα,
Βαλκάνια, Λατινική Αμερική**
Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.

A.

Το βιβλίο του Νίκου Μουζέλη *Καπιταλισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια* εμφανίζεται σε μια περίοδο που η συγκριτική πολιτική ανάλυση και η κοινωνιολογία της ανάπτυξης βρίσκονται σε σχετική κάμψη, αν όχι σε κρίση. Η εποχή των φιλόδοξων θεωρητικών σχημάτων και συγκριτικών μελετών, που είτε μέσα από ένα λειτουργιστικό θεωρητικό πρότυπο και τις σχετικές θεωρίες της πολιτικής ανάπτυξης, είτε μέσα από ένα νεομαρξιστικό πλαίσιο και τις σχετικές θεωρίες της υπανάπτυξης και εξάρτησης, προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τα πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα σε παγκόσμια κλίμακα, φαίνεται ότι ανήκει οριστικά στο παρελθόν. Έννοιες όπως «αναπτυσσόμενες κοινωνίες», «τρίτος κόσμος», «πολιτικός εκσυγχρονισμός» και «εξάρτηση», έχουν πλέον μικρή αναλυτική χρησιμότητα, και το βιβλίο του Μ. αποτελεί μια προσπάθεια εμπλουτισμού της θεωρίας με νέες αναλυτικές κατηγορίες αλλά και με νέα εμπειρικά στοιχεία. Το βιβλίο επιδιώκει να καλύψει ορισμένα κενά και να ξεπεράσει τις θεωρητικές αδυναμίες που παρουσιάζουν τόσο οι λειτουργιστικές όσο και οι μαρξιστικές αναλύσεις και να επισημάνει τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώθηκε η πολιτική σκηνή σε μια ομάδα κοινωνιών που δεν έχουν τα χαρακτηριστικά των προηγμέ-

και αναλύονται στο βιβλίο, αποτελούν τύπους «πολιτικής συσσωμάτωσης».

Ο «αστικός λαϊκισμός», ως τύπος μετάβασης στη μετα-ολιγαρχική πολιτική, χαρακτηρίζει την περίπτωση της Λατινικής Αμερικής. Πρόκειται για την κινητοποίηση των μεσαίων τάξεων των πόλεων και των κατωτέρων στρωμάτων κατά των προνομίων των γαιοκτημόνων και κατά της πολιτικής ισχύος της ολιγαρχικής πολιτικής τάξης που συνδέεται μαζί τους. Οι νέες τάξεις, που ισχυροποιούνται μέσα από τη διαδικασία εξαστισμού και εμπορευματοποίησης της αγοράς, κινητοποιούνται από τα πάνω και μέσα από την καταλυτική παρουσία харисματικών ηγετών –όπως ο Yrigoyen και αργότερα ο Peron στην Αργεντινή ή ο Vargas στη Βραζιλία– μπαίνουν μαζικά στην πολιτική καταλύοντας το μονοπώλιο των παλαιών πολιτικών.

Ο δεύτερος τύπος μετάβασης είναι ο αγροτικός λαϊκισμός, με χαρακτηριστική περίπτωση τη Βουλγαρία, όπου οι αγροτικές μάζες αποτέλεσαν τη βάση ενός δυναμικού κινήματος που στρεφόταν εναντίον των πόλεων και της βιομηχανίας –δεδομένου ότι η τάξη των γαιοκτημόνων ήταν εξαιρετικά αδύναμη για να λειτουργήσει ως ουσιαστικός αντίπαλος– και που είχε επικεφαλής ένα харисματικό ηγέτη, τον Stamboliiski.

Η τρίτη περίπτωση μετάβασης από ολιγαρχικές σε ευρύτερες μορφές πολιτικής συμμετοχής χαρακτηρίζεται από το μετασχηματισμό των ήδη υφιστάμενων δικτύων πολιτικής πελατείας, διαδικασία που σηματοδοτεί τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η θέση των κυρίαρχων πολιτικών οικογενειών, των γνωστών «τζακιών», υπονομεύεται από την άνοδο των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων, που ισχυροποιούνται μέσα από την ανάπτυξη των πόλεων, του εμπορίου και των υπηρεσιών. Το κίνημα του 1909 σηματοδοτεί την είσοδο νέων δυνάμεων στην πολιτική και η δημιουργία νέων κομμάτων υποδεικνύει την ενίσχυση της κεντρικής οργάνωσης των κομματικών μηχανισμών σε βάρος της δύναμης των τοπικών βουλευτών και κομματάρχων. Οι ανερχόμενες και σχετικά πολυπληθείς τάξεις των πόλεων κατάφεραν να διευρύνουν το πολιτικό σύστημα, διατηρώντας τα περισσότερα πελατειακά χαρακτηριστικά του παλαιού καθεστώτος.

Το πρώτο μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με την εξέταση της εκβιομηχάνισης στα Βαλκάνια και τη Λατινική Αμερική, αμέσως μετά το σπάσιμο της ολιγαρχικής πολιτικής, δηλαδή κατά τον Μεσοπόλεμο. Ο Μ. αναλύει την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην «ημιπερίφρεια» και τους τρόπους με τους οποίους αυτό χειραγωγήθηκε και τέθηκε κάτω από κομματικό ή/και κρατικό έλεγχο στην κάθε χώρα. Έτσι, εξηγεί την περιορισμένη πολιτική απήχηση των κομμουνιστικών κομμάτων

καθώς και τις διαφορές του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην ημιπερίφρεια από αυτό της Δυτικής Ευρώπης. Κύριο συμπέρασμα από τη μελέτη του τρόπου εκβιομηχάνισης στην «ημιπερίφρεια» και κεντρικό επιχείρημα του πρώτου μέρους του βιβλίου είναι ότι «η μετα-ολιγαρχική διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και η ραγδαία εκβιομηχάνιση μετά το 1929 δεν εξασθένησαν αλλά μάλλον ενίσχυσαν/εδραίωσαν τα αυταρχικά-συσσωματικά χαρακτηριστικά του κράτους που η ημιπεριφερειακές χώρες είχαν κληρονομήσει από την εποχή πριν την ανεξαρτησία (Μ. σελ. 136).

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου η προσοχή του συγγραφέα συγκεντρώνεται σε τρεις μόνο κοινωνίες της ημιπεριφέρειας (Ελλάδα, Χιλή, Αργεντινή), για να αναλυθεί η σημασία του τρόπου μετάβασης στην μετα-ολιγαρχική πολιτική για την κατανόηση της επιβολής στρατιωτικών-αυταρχικών καθεστώτων στη μεταπολεμική περίοδο και γενικότερα για την ερμηνεία της «ευθραυστότητας» των δημοκρατικών-κοινοβουλευτικών θεσμών στην ημιπερίφρεια. Ο Μ. εξετάζει αναλυτικά το ρόλο του στρατού στις παραπάνω χώρες και εντοπίζει μια καίρια πολιτική αντίφαση στα πολιτικά συστήματα της ημιπεριφέρειας. Πρόκειται για την αυξανόμενη διαφορά/σύγκρουση μεταξύ των υψηλών επιπέδων πολιτικής συμμετοχής και των διατηρούμενων μηχανισμών ελέγχου, συσσωμάτωσης και αποκλεισμού, η οποία «τείνει να παράγει μία όλο και μεγαλύτερη πόλωση καθώς από την μια μεριά οι αποκλεισμένες ή συσσωματωμένες ομάδες γίνονται πιο ριζοσπαστικές και, από την άλλη, ομάδες που άμεσα ή έμμεσα στηρίζουν τις επικρατούσες σχέσεις κυριαρχίας γίνονται πιο αντιδραστικές» (Μ., σελ. 227). Η αντίφαση αυτή δείχνει τη δυσκολία για μια μόνιμη επικράτηση του δυτικού «ενσωματικού» τρόπου ένταξης στην πολιτική, και ταυτόχρονα αποτελεί μία εξήγηση για τις στρατιωτικές επεμβάσεις στην πολιτική. Ο Μ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι κοινωνίες αυτές μπορούν να κινούνται μεταξύ ανοιχτών-δημοκρατικών και κλειστών-δικτατορικών καθεστωτικών μορφών, χωρίς όμως να αποκλείεται το ενδεχόμενο να εγκαταστήσουν πιο διαρκείς πολιτικές διευθετήσεις, κάπου μεταξύ μιας πλήρως ανοιχτής και μιας πλήρους κλειστής (πολιτικής) λύσης (Μ., σελ. 307).

Το τελευταίο μέρος του βιβλίου ασχολείται με τις θεωρητικές συνέπειες και επιπτώσεις της συγκριτικής μελέτης που προηγήθηκε. Ο Μ. επιχειρεί μια κριτική παρουσίαση των θεωρητικών προσεγγίσεων για τις στρατιωτικές επεμβάσεις και για την άνοδο γραφειοκρατικών-αυταρχικών καθεστώτων, επισημαίνοντας τις αδυναμίες τόσο του λειτουργισμού του Πάρσονς, όσο και του «αναγωγισμού» και «α-πριορισμού» που χαρακτηρίζει πολλές μαρξιστικές αναλύσεις. Ο λειτουργισμός επιμένει

στο σύστημα και στις λειτουργικές του ανάγκες αγνοώντας τους συλλογικούς φορείς και τα ανταγωνιστικά τους συμφέροντα, ενώ ο μαρξισμός συχνά αναγάγει τα πολιτικά φαινόμενα αποκλειστικά στα συμφέροντα μιας τάξης ή στις ανάγκες αναπαραγωγής του κεφαλαίου και του καπιταλιστικού συστήματος. Ο Μ. προτείνει νέα εννοιολογικά εργαλεία, όπως ο «τρόπος πολιτικής κυριαρχίας», που θα μπορούσαν να εμπλουτίσουν τη μαρξιστική θεωρία για την ανάλυση του πολιτικού επιπέδου. Η ανάπτυξη νέων θεωρητικών εννοιών είναι, σύμφωνα με τον Μουζέλη, απαραίτητη για να μπορέσει η μαρξιστική θεωρία, αφ' ενός, να αποφύγει τον «απριορισμό» που χαρακτηρίζει πολλές μαρξιστικές προσεγγίσεις –δηλαδή την κατάσταση όπου η απάντηση είναι εκ των προτέρων δεδομένη, λόγω του θεωρητικού πλαισίου που ακολουθείται στην έρευνα– αφ' ετέρου, την τάση των μαρξιστικών αναλύσεων να εξαντλούν την πολιτική αυτονομία στα πλαίσια της πολιτικής συγκυρίας. (Μ., σελ. 333-348).

Στο τέλος του βιβλίου, λοιπόν, ο Μ. χρησιμοποιεί την εμπειρία που προέκυψε από τη συγκριτική μελέτη των χωρών της ημιπεριφέρειας, για να καταλήξει σε μια θεωρητική σύνθεση των εννοιών που ανέπτυξε στο πρώτο μέρος του βιβλίου και σε μια γενικότερη πρόταση για μια αναοριοθέτηση των βασικών μαρξιστικών εννοιολογικών εργαλείων. Τα ερωτήματα που προκύπτουν από αυτή τη μελέτη και τα προβλήματα που θέτει η θεωρητική και εμπειρική δουλειά του Μουζέλη θα μας απασχολήσουν παρακάτω.

Γ.

Το βιβλίο του Μ. αποτελεί αναμφίβολα σημαντική προσφορά στο χώρο της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης και της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης. Ένα μεγάλο προσόν της δουλειάς του Μ. έγκειται στο γεγονός ότι απορρίπτει το λειτουργιστικό-επιδραστικό πλαίσιο και τις, συνδεδεμένες με αυτό, έννοιες της εξέλιξης και του εκσυγχρονισμού του συστήματος και των λειτουργιών του. Αντίθετα, προτείνει μια κριτική αποδοχή του μαρξιστικού προτύπου, προσπαθώντας να αποφύγει τον «ανταγωνισμό» και «απριορισμό» ορισμένων μαρξιστικών αναλύσεων. Ταυτόχρονα προσπαθεί να δημιουργήσει τα εργαλεία εκείνα που θα αποτελούσαν τον καλύτερο εξοπλισμό για να αποφύγει η μαρξιστική προσέγγιση τις παραπάνω παγίδες. Η δηλωμένη όμως προτίμηση για μια μαρξιστική θεώρηση του πολιτικού φαινομένου θα εξυπηρετείτο κατά καλύτερο τρόπο με μια πιο προσεκτική και συστηματική χρήση ορισμένων βασικών εννοιών. Για παράδειγμα, ο Μ. συχνά αναφέρεται στις ανώτερες τάξεις, ή στις κατώτερες τάξεις των πόλεων ή της υπαίθρου, ή στις μεσαίες τάξεις (βλ. για παράδειγμα σ. 216-220).

Οι όροι αυτοί είναι εξαιρετικά περιγραφικοί και φυσικά απέχουν πολύ από τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η έννοια της τάξης σε μια μαρξιστική ανάλυση. Η ανάλυση θα διευκολυνόταν σημαντικά εάν υπήρχε μεγαλύτερη έμφαση στο ρόλο και τη δράση των συγκεκριμένων τάξεων κάθε κοινωνικού σχηματισμού και στον τρόπο με τον οποίο η κάθε τάξη α-ντέδρασε στις διαδικασίες εξαστισμού, εμπο-ρευματοποίησης και πολιτικής κινητοποίησης. Όμως, παρά τον ελλιπή τρόπο με τον οποίο αναλύονται οι τάξεις και η ταξική σύγκρουση, η προσέγγιση του Μ. διατηρεί ένα βασικό στοιχείο της μαρξιστικής προσέγγισης, που είναι η προσπάθεια για μια ολιστική εξέταση των σχέσεων μεταξύ οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων και διαδικασιών. Επι-πλέον, η μελέτη του Μουζέλη έχει το προτέ-ρημα ότι αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο του κράτους στη διαμόρφωση της πολιτικής σκηνής, δηλαδή σε ένα παράγοντα που είχε πολύ παραμεληθεί στη σχετική βιβλιογραφία, και μόνο πρόσφατα άρχισε να ελκύει πάλι το ενδιαφέρον των μελετητών.* Ο Μ. δείχνει την τεράστια σημασία του κράτους στη διαδικασία μετάβασης στη μετα-ολιγαρχική πολιτική σκη-νή και τους τρόπους με τους οποίους το κρά-τος επηρέασε τους τρόπους πολιτικής έντα-ξης και «συσσωμάτωσης». Κατ' αυτό τον τρό-πο, ο Μ. συνεχίζει την παράδοση μιας σειράς σημαντικών μελετών (όπως π.χ. του Barrin-gham Moore ή της T. Scocpol) που επιχειρούν μια συνολική συγκριτική μελέτη διαδικασιών όπως ο κοινοβουλευτισμός, η δημοκρατία ή η επανάσταση. Κοινό γνώρισμα αυτών των με-λετών είναι η αδιαφορία τους για συστημικές κατατάξεις ή τυπολογίες και η έμφασή τους στις διαδικασίες εκείνες που οδηγούν από μια ιστορική και κοινωνική κατάσταση σε μια άλ-λη. Η σύγκριση δηλαδή δεν αποβλέπει στην περιγραφική αντιπαράθεση κρατών, κομμά-των ή πολιτικών συστημάτων και στην ταξινό-μησή τους με διάφορα κριτήρια, αλλά στη με-λέτη των ιστορικών διαδικασιών στις οποίες συμμετέχουν με λιγότερο ή περισσότερο ορ-γανωμένο τρόπο κοινωνικές ομάδες ή τάξεις, με κοινά ή ανταγωνιστικά συμφέροντα. Πρό-κειται αναμφισβήτητα για μια νέα και καρπο-φόρα κατεύθυνση στο χώρο της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης. Τα παραπάνω όμως και η συνεισφορά του Μουζέλη στο χώρο αυτό θέ-τουν δύο μείζονα ερωτήματα, τη συζήτηση των οποίων κάνει πάλι επίκαιρη το βιβλίο *Κοι-νοβουλευτισμός και εκδιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*. Το πρώτο ερώτημα αφορά τη χρησιμότητα της σύγκρισης στη μελέτη των πολιτικών φαινομένων και τη σημασία της συ-γκριτικής πολιτικής ανάλυσης. Το δεύτερο α-φορά τη σημασία των «τύπων» στην πολιτική ανάλυση και τον βαθμό στον οποίο είναι ανα-πόφευκτοι.

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα, η κλασική

θέση για τη σημασία και το ρόλο της συγκρι-τικής πολιτικής ανάλυσης ήταν ότι μέσα από τον εντοπισμό ομοιοτήτων και διαφορών μπο-ρούσε να φθάσουμε σε γενικά θεωρητικά σχήματα και, κατά συνέπεια, στην καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία των πολιτικών φαινο-μένων. Η δουλειά του Μουζέλη για τις κοινω-νίες της ημιπεριφέρειας δείχνει ότι η κατά περιγραφικό τρόπο σύγκριση και αντιπαράθε-ση πολιτικών φαινομένων —κάτι που συστη-ματικά αποφεύγει το βιβλίο— και η κατα-σκευή γενικών τυπολογιών ελάχιστα διευκο-λύνουν την κατανόηση και ερμηνεία των πολι-τικών φαινομένων. Η σύγκριση έχει νόημα και είναι καρποφόρα μόνο όταν συγκρίνονται ευ-ρύτερες ιστορικές διαδικασίες και οι τρόποι δράσης των συλλογικών φορέων μέσα από αυτές. Η μελέτη των πολιτικών χαρακτηριστι-κών δείχνει την ιδιαιτερότητα του κάθε κοινω-νικού σχηματισμού και τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι συγκεκριμένες κοινωνίες επέλυσαν τα προβλήματα της πολι-τικής συμμετοχής, και τις διαφορετικές αντι-δράσεις τους στις διαδικασίες εξαστισμού, εκ-διομηχάνισης και γενικότερα στη μετάβαση στον σύγχρονο κόσμο. Έτσι, η συγκριτική πο-λιτική ανάλυση μετατρέπεται σε συγκριτική πολιτική ιστορία και πολιτική οικονομία, όπου τα συγκριτικά στοιχεία παρέχουν το πλαίσιο για την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία του πολιτικού φαινομένου στην κάθε κοινωνία. Κατά συνέπεια, το σημαντικό δεν είναι η πα-ράληψη της διαφοράς μεταξύ των πολιτι-κών δομών και πρακτικών της ημιπεριφέρειας και αυτών της Δυτικής Ευρώπης. Αυτό είναι ένα σχετικά εύκολο συμπέρασμα. Το σημαντι-κό είναι η ανίχνευση και ανάλυση των συγκεκριμένων τρόπων με τους οποίους διαφορο-ποιείται η ημιπεριφέρεια από το δυτικοευρω-παϊκό πρότυπο. Και ως προς αυτό το σημείο η προσφορά του Μουζέλη είναι σημαντική, δε-δομένου ότι οι μορφές λαϊκισμού και πελα-τειακών σχέσεων που διαπιστώνει και ανα-λύει, αφ' ενός, δείχνουν τις διαφορές με τη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία και διευκολύνουν την κατανόησή τους, αφ' ετέρου, δείχνουν και την ιδιαιτερότητα της κάθε κοινωνίας. Ο Μ. δείχνει τις διαφορές που βρίσκονται κάτω από τις επιφανειακές ομοιότητες στο επίπεδο των πολιτικών θεσμών και διαδικασιών, και ότι μόνο μία προσεκτική ανάλυση των ευρύτερων εξελίξεων και των τρόπων με τους οποίους χρησιμοποιήθηκαν και λειτουργήσαν οι θε-σμοί μπορεί να οδηγήσει στη σωστή εκτίμηση και ερμηνεία τους. Η σύγκριση είναι χρήσιμη και καρποφόρα, αλλά όχι για τη δημιουργία συνολικών θεωρητικών σχημάτων, που ουσια-στικά προϋπάρχουν της σύγκρισης, ούτε για την απλή ταξινόμηση των ομοιοτήτων και δια-φορών. Είναι χρήσιμη και ίσως απαραίτητη για τη συλλογή στοιχείων και τη δημιουργία ερεθισμάτων που θα οδηγούν στη μελέτη και

κατανόηση των τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι έφτιαξαν την ιστορία. Παρ' ότι η ε-πιλογή του αντικειμένου σύγκρισης παραμέ-νει αυθαίρετη και προβληματική —π.χ. υπάρ-χουν και άλλες κοινωνίες που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην ημιπεριφέρεια, ενώ η με-ταπολεμική Βουλγαρία δεν εντάσσεται—, η ε-πιλογή των συγκεκριμένων κοινωνιών για συ-γκριτική μελέτη παράγει χρήσιμα αποτελέ-σματα.

Βέβαια, η ανάλυση του Μ. καταλήγει στη διαμόρφωση μιας τυπολογίας των τρόπων πο-λιτικής ένταξης και μετάβασης στη μετα-ολι-γαρχική σκηνή. Το ερώτημα είναι κατά πόσο η κατασκευή των «ιδεατών τύπων» της «συσσω-μάτωσης» και «ενσωμάτωσης» διευκολύνει την ανάλυση και την καλύτερη ερμηνεία της πολιτικής στην ημιπεριφέρεια. Σύμφωνα με τον Μ., ο «συσσωματικός» τύπος ένταξης, α-ποτελεί ένα κάθετο τρόπο εισαγωγής των μα-ζών στην πολιτική, με την έννοια ότι οι κατώ-τερες τάξεις δεν αναπτύσσουν αυτόνομες ορ-γανώσεις, αλλά βραχυκυκλώνονται από ένα υ-περανπτυγμένο κράτος που προσπαθεί να τους επιβάλει την κηδεμονία του. Το αποτέ-λεσμα είναι ότι η ένταξη στην πολιτική σκηνή γίνεται από τα πάνω, μέσα από κάθετους μη-χανισμούς πολιτικής πατρωνείας ή μέσα από λαϊκίστικα κινήματα υπό την καθοδήγηση ε-νός χαρισματικού ηγέτη (γι' αυτό και ο Μ. με-λετά και αναλύει το λαϊκισμό και το σύστημα πολιτικής πελατείας ως διαφορετικούς τρό-πους συσσωμάτωσης). Αντίθετα, ο ενσωματι-κός τρόπος —που προκύπτει από την εμπει-ρία των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών— απο-τελεί ένα οριζόντιο τρόπο ένταξης, όπου οι κοινωνικές ομάδες ή τάξεις οργανώνονται αυ-τόνομα, συγκροτούν μαζικές οργανώσεις ανε-ξάρτητες από το κράτος και χωρίς τον αυταρ-χικό πατεναλισμό χαρισματικών ηγετών. Δυ-στυχώς, ο Μ. δεν αναλύει ιδιαίτερα τον «εν-σωματικό τύπο» ούτε τις ιδιαίτερες μορφές και τρόπους με τους οποίους εμφανίζεται. Κάτι τέτοιο, θα πρόσθετε πολλά στη μελέτη του.

Σε ό,τι αφορά την ανάλυση και συγκρότηση των ειδικότερων τύπων «συσσωμάτωσης», δη-λαδή το λαϊκισμό και τις πελατειακές σχέσεις, το πρόβλημα στην προσέγγιση του Μ. βρίσκε-ται στο ότι, ενώ εντοπίζει και υπογραμμίζει τις διαφορές στο επίπεδο της ιδεολογίας, τε-λικά δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο οργανωτικό επίπεδο ως κριτήριο των διαφορών μεταξύ λαϊκισμού, πελατειακού συστήματος και των «ενσωματικών» τρόπων πολιτικής ένταξης. Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι ο τρόπος οργάνωσης της πολιτικής συμμετοχής αποτε-λεί ένα σημαντικό στοιχείο διαφοροποίησης

* Βλ. P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Scocpol (ε-πιμ.), *Bringing the State Back in*, Cambridge Uni-versity Press, 1985.

μεταξύ των παραπάνω τρόπων πολιτικής ένταξης. Νομίζω όμως ότι πρόκειται για το επίπεδο που εκφράζει και δείχνει τις διαφορές, παρά για το επίπεδο που τις δημιουργεί και τις συγκροτεί. Με άλλα λόγια, η συγκρότηση διαφορετικών τρόπων πολιτικής ένταξης και μετάβασης σε μετα-ολιγαρχικές πολιτικές μορφές δεν δημιουργείται από, ούτε οφείλεται σε, διαφορετικούς τρόπους πολιτικής οργάνωσης. Εάν δεχθεί κανείς αυτή τη θέση, δεν μπορεί να δεχθεί την οργάνωση ως βασικό κριτήριο για την συγκρότηση διαφορετικών τύπων πολιτικής ένταξης. Αντίθετα, η προσοχή θα πρέπει να στραφεί προς άλλα γενικότερα χαρακτηριστικά, που προκύπτουν μέσα από τους διαφορετικούς δρόμους εξαστισμού, εκθιομηχάνισης και κοινωνικής διάρθρωσης των υπό μελέτη κοινωνιών. Διαφορετικά, κινδυνεύει κανείς να καταλήξει σε μία υπερβολικά στενή τυπολογία, η οποία δεν θα μπορεί να δώσει ικανοποιητική απάντηση σε περιπτώσεις «ενσωμάτωσης» όπου κυριαρχούν πελατειακά ή/και λαϊκίστικα χαρακτηριστικά (π.χ. Η.Π.Α.).

Οι τυπολογίες και οι ιδεατοί τύποι μπορεί να είναι χρήσιμοι στην ανάλυση και παρουσίαση ενός πολιτικού φαινομένου. Είναι συζητήσιμο όμως το κατά πόσο είναι απαραίτητοι. Η ανάλυση του Μουζέλη για τις κοινωνίες της ημιπεριφέρειας ελάχιστα κερδίζει από την κατασκευή μιας τυπολογίας. Η κατανόηση και ερμηνεία του τι συνέβη στα Βαλκάνια και τη Λατινική Αμερική προκύπτει μέσα από τη συζήτηση για τις συγκεκριμένες κοινωνίες και τα προβλήματά τους. Η κατασκευή των ιδεατών τύπων της συσσωμάτωσης και ενσωμάτωσης, παρ' ότι αναλυτικά χρήσιμη, ελάχιστα προσθέτει στη γνώση μας και για τις υπό μελέτη κοινωνίες. Βέβαια, η πολιτική και κοινωνική θεωρία στηρίζεται σε σημαντικό βαθμό στην κατασκευή τύπων. Η προσαρμογή όμως της πραγματικότητας σε θεωρητικούς τύπους έχει περιορισμένες δυνατότητες ερμηνείας και θα πρέπει να χρησιμοποιείται με επίγνωση των περιορισμένων δυνατοτήτων της. Στο βαθμό που είναι περισσότερο περιεκτικές και λιγότερο αυστηρές, μπορούν να διευκολύνουν την προσέγγιση και μελέτη συγκεκριμένων πολιτικών φαινομένων. Όμως, όπως δείχνει και η μελέτη του Μουζέλη, είναι η μελέτη του συγκεκριμένου ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου που προσφέρει την καλύτερη κατανόηση και τις περισσότερες δυνατότητες για εξήγησή της.

Ο Μουζέλης, παρ' ότι παρασύρεται σε κάποιο βαθμό από τα εγγενή προβλήματα κάθε τυπολογίας, αντιλαμβάνεται τους περιορισμούς της και προσπαθεί να αναχθεί σε ευρύτερα ερμηνευτικά σχήματα που αφορούν την καρδιά του πολιτικού φαινομένου, δηλαδή την εξουσία και τις σχέσεις κυριαρχίας. Έτσι, προτείνει τη θεώρηση των τρόπων πολιτικής ένταξης ως τρόπους πολιτικής κυριαρ-

χίας, και την, κατ' αναλογία με τον τρόπο παραγωγής, χρήση της έννοιας του τρόπου πολιτικής κυριαρχίας και των σχέσεων κυριαρχίας. Η ιδέα μπορεί να είναι πολύ καρποφόρα και, παρ' ότι απλώς εισάγεται στο βιβλίο χωρίς ιδιαίτερη ανάπτυξη, υποδεικνύει την κατεύθυνση για το ξεπέρασμα μιας αυστηρής τυπολογίας και τη μετατόπιση της έμφασης σε ευρύτερες διαδικασίες. Έτσι, μπορεί να γίνει λόγος για ενσωματικές και συσσωματικές σχέσεις κυριαρχίας, αλλά το κριτήριο για την εννοιολόγηση τέτοιων σχέσεων δεν μπορεί να είναι το οργανωτικό επίπεδο αλλά το γενικότερο πλαίσιο των σχέσεων πάνω στο οποίο στηρίζονται και η εσωτερική λογική που το διέπει. Θα πρέπει δηλαδή να μελετηθεί η φύση του κυρίαρχου πολιτικού λόγου, οι σχέσεις μέσα από τις οποίες πηγάζει, ποιοι είναι οι φορείς που τον εκφέρουν και ποιοι οι θεσμοί που τον υποστηρίζουν και τον αναπαράγουν (και σ' αυτό το σημείο η σημασία της οργάνωσης είναι μεγάλη).

Πρέπει όμως να γίνει σαφές ότι, εφ' όσον μιλάμε για εξουσιαστικές σχέσεις και δεν θέλουμε να αναχθούμε στην οικονομική τους ή κοινωνική τους βάση, αλλά θέλουμε να βρούμε τρόπους για την αυτόνομη εξέταση του πολιτικού επιπέδου, τότε το αντικείμενό μας είναι ο λόγος και όχι η οργάνωση. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι ο πολιτικός λόγος και οι συνακόλουθες σχέσεις κυριαρχίας δεν προσδιορίζονται ή δεν μπορεί να καθορίζονται, κατά κύριο λόγο, από οικονομικές ή κοινωνικές σχέσεις. Στην περίπτωση όμως που δεν υπάρχουν εμφανείς κοινωνικοοικονομικοί προσδιορισμοί, η εξέταση των σχέσεων κυριαρχίας μέσα από την οπτική της δομής του πολιτικού λόγου μπορεί να είναι πολύ εποικοδομητική. Σε τελευταία ανάλυση, όλες οι πολιτικές σχέσεις διαμεσολαβούνται από το λόγο και τη γλώσσα, και είναι αδιανήτη οποιαδήποτε πολιτική δράση χωρίς τη διαμόρφωση και χρήση κάποιου λόγου και ιδεολογίας. Στο βαθμό που ισχύει η άποψη του Φουκώ ότι ο «λόγος αποτελεί μία βία που ασκούμε στα πράγματα» (ή στις καταστάσεις), η μελέτη της άσκησης αυτού του είδους βίας είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η ανάλυση θα πρέπει να παραμελήσει τις σχέσεις του πολιτικού επιπέδου με τις οικονομικές και κοινωνικές διαδικασίες, και το βαθμό και τρόπο επιρροής των τελευταίων στον πολιτικό λόγο και στις σχέσεις κυριαρχίας.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις με κανένα τρόπο δεν αναιρούν την προσφορά και το ενδιαφέρον του βιβλίου του Μουζέλη. Οι γνώσεις μας για τα κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα θα ήταν σημαντικά πλουσιότερες αν είχαμε περισσότερες μελέτες αντίστοιχες με αυτή του Νίκου Μουζέλη.

Χρήστος Λυριντζής

Το μικρό «δ» της Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΣ
Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου
(1922-1936)

Φυτράκης, Αθήνα, 1988, σ.σ. 296.

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ καταγράφουμε, όχι αναγκαστικά στο χαρτί, συνδυάζουμε, συγκρίνουμε ή θυμόμαστε άλλα διαβάσματα και εικόνες. Η πρώτη εικόνα, ζωντανή και καθαρή, ήρθε κατευθείαν από μια πολύ γνωστή χιουμοριστική σειρά, την πιο πετυχημένη ίσως στην ιστορία της αγγλικής τηλεόρασης –θα πρέπει να ήταν αρχές της δεκαετίας του '70–, που την αποτελούσαν κομμάτια άνοιξης διάρκειας και ποικίλων, ηθελημένα ασύνδετων μεταξύ τους, θεμάτων, με ένα και μοναδικό επαναλαμβανόμενο στοιχείο. Σε κάποια σημεία της εκπομπής εμφανιζόταν στην οθόνη ένας στρατιωτικός με απειλητικά μυστηριώδες χαμόγελο και έλεγε την εξής φράση: «Έχουμε εμείς τον τρόπο να σας κάνουμε να διασκεδάσετε, ακόμα και παρά τη θέλησή σας, αν χρειαστεί».

Ο δεύτερος συνειρμός έχει σχέση με τη βιογραφία του Γιαγκούλα, αναγνώσματος δημοφιλέστατου στην προπολεμική Ελλάδα. Ο αρχηγός φτάνει στην Αθήνα, χωρίς φυσικά να διαλαλεί την ιδιότητά του, και συνάπτει ειδύλλιον με την πάμπλουτη «αριστοκράτισσα» (sic) κ. Βιβή Ράτση (μυθιστορηματικό πρόσωπο) που για χάρη του εγκαταλείπει, για ένα διάστημα, την οικογενειακή νομιμότητα:

«Η Βιβή κοντά στον Γιαγκούλα ήταν η γυναίκα η ερωτευμένη. Ο έρωας της είχε δώσει ζωή. Οι κυρίες του καλού κόσμου, που πριν από λίγο καιρό σύχναζαν στα σαλόνια της, την κακολογούσαν διαρκώς. Αυτή όμως δεν λογάριζε τίποτα. Γνώριζε πόσες αμαρτίες βάραιναν την καθεμιά απ' αυτές και έτσι χαμογελούσε όταν τις έβλεπε από τη θέση που καθόταν με τον Γιαγκούλα να κουβεντιάζουν και να τους κοιτάζουν».¹

Ας μη θεωρηθεί ασέβεια απέναντι σε ένα βιβλίο που στηρίζεται στην πολυετή έρευνα των αγγλικών, των αμερικανικών και των γερμανικών αρχείων καθώς και στην αξιοποίηση όλης της σχετικής βιβλιογραφίας, η ανάκληση τέτοιων εικόνων. Την πρώτη την προκάλεσε η δήλωση του στρατηγού Χ. Τσερούλη, του ισχυρού ανδρός της Παγκαλικής δικτατορίας στη Μακεδονία, ότι «είμεθα αποφασισμένοι να οδηγήσωμεν τους πάντας εις την οδόν της τιμής, του καθήκοντος και της δόξης, και παρά την θέλησίν των» (σελ. 27), και τη δεύτερη η μικρή και όχι τόσο γνωστή ιστορία που παραθέτει ο Γ. Α. (σελ. 192-3) για τα πρώτα επαγγελματικά βήματα του στρατηγού Γ. Κονδύλη (ιστορικό πρόσωπο που άρχισε τη δράση του

την ίδια περίπου εποχή με τον Φ. Γιαγκούλα και συνδέθηκε με τις παρακοινοβουλευτικές αμαρτίες τόσο του βενιζελισμού όσο και του αντιβενιζελισμού). Ο Κονδύλης – το συμβάν συνήθιζε να το διηγείται ο ίδιος, φιλοσοφώντας προφανώς γύρω από την έννοια του τυχαίου στην ιστορία –, όταν ήταν νέος αξιωματικός, αποφάσισε μαζί με κάποιο συνάδελφό του να λιποτακτήσουν και να γίνουν λήσταρχοι. Το πρώτο υποψήφιο θύμα τους ήταν ένας ταξιδιώτης π.κ.ν. ήξεραν πως θα περνούσε μια ορισμένη ώρα από ένα συγκεκριμένο μέρος. Του έστησαν καρτέρι αλλά ο ταξιδιώτης δεν εμφανίστηκε. Έτσι ο μελλοντικός στρατηγός και αντιβασιλεύς, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά πρόσωπα-προϊόντα των μεσοπολεμικών χρόνων, παρέμεινε στις τάξεις του στρατεύματος.

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ουσιαστικά και αδιερεύνητος χώρος ο ελληνικός μεσοπόλεμος, περιοχή κρυμμένη ανάμεσα στα συγκλονιστικά γεγονότα της δεκαετίας που προηγήθηκε (1912-1922) και εκείνης που ακολούθησε (Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος), με μόνο γενικού τύπου βοήθημα το βιβλίο του Γ. Δαφνίη *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων* (Αθήνα 1955), άρχισε τελευταία, μετά τη μεταπολίτευση του 1974, να φωτίζεται όλο και πιο συστηματικά. Πιο συστηματικά από κάθε άλλη περίοδο της ιστορίας μας, με μια σειρά από ιδιαίτερα αξιόλογες (δημοσιευμένες τώρα) διδακτορικές διατριβές και άλλες ειδικές μελέτες, που αποκλειστικά ή εν μέρει αναφέρονται στην περίοδο αυτή και που μαζί με την τρέχουσα έρευνα τείνουν να καλύψουν τις περισσότερες πλευρές της: Την οργάνωση της πολιτικής εξουσίας και την κρίση των συνταγματικών θεσμών, τα μέτρα, προληπτικά και κατασταλτικά, για την «ασφάλεια του κοινωνικού καθεστώτος» και τις κοινωνικοοικονομικές τους αφετηρίες, τους μηχανισμούς επέμβασης του στρατού στην πολιτική και το πελατειακό σύστημα στις ένοπλες δυνάμεις, τις λειτουργίες και τον ειδικό ρόλο του κράτους, τις ταξικές και άλλες κοινωνικές αντιθέσεις (εθνικές, θρησκευτικές, τοπικές, αντιθέσεις γηγενών/προσφύγων), την ιδιότυπη κυριαρχία του μικροαστισμού, διάχυτου σε όλο τον κοινωνικό ιστό, τις αθέατες κοινωνικές συμμαχίες «βάσης» και τις καθοριστικές επιπτώσεις τους στη στρατηγική των κομμάτων, τις γενικές οικονομικές εξελίξεις, την εισροή ξένων κεφαλαίων και τη διάρθρωση της βιομηχανίας, το τραπεζικό σύστημα και την οικονομική κρίση του 1929-32, την αγροτική οικονομία και το συνεταιριστικό κίνημα, την προσφυγική αποκατάσταση, την εσωτερική μετανάστευση και τη νέα οργάνωση του αστικού οικιστικού χώρου.

Άλλες ερευνητικές συμβολές, εξίσου σημαντικές, καλύπτουν την πολιτική του ΚΚΕ, τις επαναστατικές του επαγγελίες και τις συγκρούσεις του με τον ελληνικό αστισμό, το εργατικό κίνημα, τις πρώτες αγωνιστικές διεκδι-

κήσεις των Ελληνίδων φεμινιστριών και τους αγώνες των φοιτητών, τις επαγγελματικές και τις δημοσιοϋπαλληλικές οργανώσεις, το ρόλο του Τύπου μέσα από τη μελέτη του τρόπου της πολιτικής λειτουργίας του Δ. Λαμπράκη και του Γ.Α. Βλάχου, τις εξελίξεις στο χώρο της παιδείας (εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, σχολικά προγράμματα, σχολικά κτίρια) και τη γυναικεία εκπαίδευση ειδικότερα, και τέλος κάποια θέματα που αναφέρονται αποκλειστικά στη νεολαία: Μορφές παιδικής εργασίας, νεανικός Τύπος (αναλυτική καταγραφή), μαθητικές κοινότητες, οργάνωση και λειτουργία της μεταξικής ΕΟΝ, αποκωδικοποίηση των μύθων και των συμβόλων της ΕΟΝ με τη σημειολογική ανάλυση της εικονογραφικής της παραγωγής κ.λπ. Σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθούν η σημαντική παραγωγή αυτοβιογραφικού τύπου κειμένων, οι επανεκδόσεις δυσεύρετων έργων, οι συλλογικοί τόμοι,² τα πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων,³ οι εργασίες για το λαϊκό μυθιστόρημα και την παραλογιοτεχνία, οι νεότερες, εξαιρετικά αξιόλογες, συμβολές στη μελέτη της λογοτεχνίας και της τέχνης του ελληνικού μεσοπολέμου, τα βιβλία για το λαϊκό και το έντεχνο τραγούδι, η (μόνη) ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας καθώς και η τηλεοπτική αξιοποίηση των κινηματογραφικών επικαιρών της εποχής.⁴

Το βιβλίο του Γιάννη Ανδρικόπουλου αποτελεί μέρος αυτής της πλούσιας συγκομιδής, έναν ακόμα προβολέα τον οποίο ο συγγραφέας χρησιμοποιεί για να παρακολουθήσει, βήμα προς βήμα, τον αδυσώπητο αγώνα ανάμεσα στις δύο μεγάλες παρατάξεις του ελληνικού μεσοπολέμου για τον έλεγχο του κράτους: έναν αγώνα που απέβλεπε στην ολοκληρωτική νίκη και την αποκλειστική νομή της εξουσίας, που εξέφραζε, όπως τονίζει (και κάποτε υπερτονίζει) ο Γ.Α., κυρίως συμφέροντα ομάδων και αποκρύπτει προσωπικές φιλοδοξίες και πολύ λιγότερο αντιτιθέμενα προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, και που κατέληξε στην ταύτιση του κόμματος με το κράτος και της κρατικής εξουσίας με τον έλεγχο του στρατού. Αν έπρεπε υποχρεωτικά κανείς να συνοψίσει σε μία μόνο φράση αυτή τη χωρίς κανόνες και όρια σύγκρουση, θα έφτανε ίσως να πει ότι ήταν η προσπάθεια στήριξης της μονοκρατορίας του βενιζελισμού στο στρατό και στη συνέχεια η σταδιακή επιχείρηση αποβενιζελοποίησης των ενόπλων δυνάμεων, που ολοκληρώθηκε μετά το κίνημα του 1935, με στόχο την οικοδόμηση και την περιφρούρηση του μονοκομματικού κράτους της αντιβενιζελικής δεξιάς. Θύματα της σύγκρουσης υπήρξαν η ίδια η αξιοπιστία και η πολεμική ετοιμότητα του στρατεύματος, ένας καθόλου ευκαταφρόνητος αριθμός αμάχων, το καθεστώς της Προεδρικής Δημοκρατίας και κυρίως, ο σεβασμός στα πολιτικά δικαιώματα των Ελλήνων, των οποίων διαφημιζόταν μεν

γενικώς και ποικιλοτρόπως η «πολεμική αρετή» (η έκφραση χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στο μεσοπόλεμο), ασκήθηκε δε η εν λόγω αρετή, αποκλειστικά και κατ' εξακολούθησιν, από ένα μικρό αριθμό ενόπλων Ελλήνων εις βάρος των υπολοίπων.

Τα είκοσι οκτώ κεφάλαια του βιβλίου δεν προσφέρουν απλώς νέες πληροφορίες, καρπούς συστηματικής αρχειακής έρευνας, και ενδιαφέρουσες ερμηνείες για τα πρόσωπα και τα πράγματα του ελληνικού μεσοπολέμου αλλά και έναν διαφορετικό τρόπο γραφής, που ορίζεται από το οπτικό πεδίο του ενεστώτος χρόνου. Ο Γ.Α. παρακολουθεί, καταγράφει και κρίνει τα γεγονότα σαν να ήταν σύγχρονος με τις εξελίξεις παρατηρητής. Σαν κάποιος υποθετικός, ξένος ανταποκριτής, πλήρως ενθουσιωμένος για τα καθέκαστα, που συμβαίνει, επιπλέον, να έχει στη διάθεσή του τις εμπιστευτικές εκθέσεις των διπλωματικών αντιπροσώπων των μεγάλων δυνάμεων που υπηρετούσαν εκείνη την εποχή στην Αθήνα. Η επιλογή αυτού του τρόπου γραφής παράγει λόγο που είναι εξ αντικειμένου απομυθοποιητικός, εκ πρώτης όψεως ασεβής, κάποτε και ενοχλητικός, ακριβώς γιατί δεν λαμβάνει υπόψη του τις καθιερωμένες βεβαιότητες και τους συμψηφισμούς που, όπως λέγεται, επιφέρει ο χρόνος, δηλαδή τις γενικές (και εφτάψυχες) συναινετικού τύπου εικόνες που επιβάλλει κάθε φορά ένα μεταγενέστερο ιστορικό παρόν για τις ποικίλες ανάγκες του.

Αναδεικνύοντας και παρουσιάζοντας σ' όλο το μεγαλείο της την ευζωνική αντίληψη της ζωής, άρα και της πολιτικής, που επικρατούσε στις ένοπλες δυνάμεις του έθνους, ο Γ.Α. επαναθέτει το ερώτημα για την περιοριστική χρήση του όρου «δεξιά» σε σχέση με τις αναφορές μας στον ελληνικό μεσοπόλεμο, υπενθυμίζει τα αισθήματα θαυμασμού που προκαλούσε η προσωπικότητα και η εντυπωσιακά αρρενωπή πολιτική του Μουσολίνι στις τάξεις των αξιωματικών (τόσο των «δεξιών» όσο και των «δημοκρατικών» αντιπάλων τους – ιδίως των τελευταίων) και με τον έμμεσο αυτό τρόπο τονίζει το σοβαρό ζήτημα των γνωστών εδραιωμένων συγχύσεων που παράγονται από την ύπαρξη μιας μόνο λέξης στην ελληνική γλώσσα για τη δήλωση των εννοιών δημοκρατικός και αντιμοναρχικός. Θυμίζει ακόμα το κλίμα της γενικευμένης κρατικής βίας,⁵ καθώς και τη βιαιότητα της γλώσσας, που δεν τη μονοπωλούσε μόνον, αλλά την εξέφραζε κατά τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο το αντιβενιζελικό στρατόπεδο με συνηθέστερο αποδέκτη τους πρόσφυγες.

Σε μερικά σημεία ωστόσο, ο συγγραφέας/ανταποκριτής στην προπολεμική Ελλάδα, κινούμενος προφανώς από την αγανάκτησή του για τα συμβαίνοντα, προχωρεί σε κάποιους επιθετικούς προσδιορισμούς που δεν προκύπτουν από τις τότε πραγματικότητες (εκτός αν έχουν ξεχαστεί τα εισαγωγικά) και σε ορισμέ-

νες κρίσεις —ιδιαίτερα στα δύο πρώτα κεφάλαια που αναφέρονται στο κίνημα του 1922, το οποίο χαρακτηρίζεται ως κατάχρηση εξουσίας από τους στρατιωτικούς (σελ. 19)— που μάλλον δεν αντιστοιχούν σε νοοτροπίες και απόψεις του 1923. Στις λίγες αυτές περιπτώσεις, που αποτελούν και το πιο αδύνατο σημείο της αξιολόγησης μελέτης του, ο Γ.Α. ενέχεται για παράβαση των κανόνων του τρόπου γραφής που επέλεξε: κανόνων που προβλέπουν ότι οι ξένοι ανταποκριτές, συμπεριλαμβανομένων και των υποθετικών ανταποκριτών στο ιστορικό παρελθόν, δεν εκφράζουν τις σημερινές αντιδράσεις τους με αυτό τον τρόπο.

Οι ίδιοι οι πολίτες, για να επανέλθουμε στο μεσοπόλεμο, αντιδρούσαν στην αυθαιρεσία των κινηματιών, άλλοτε με εκδηλώσεις οργής, όπως η αυθόρμητη διαδήλωση στο κέντρο της πρωτεύουσας, το Σεπτέμβριο του 1926, κατά τη διάρκεια της ένοπλης σύγκρουσης Ζέρβα — Κονδύλη (σελ. 33), και άλλοτε με εκδηλώσεις αποχής από κάθε «πολιτική ανάμιξη». Πρόκειται για το είδος της αναγκαστικής σύνεσης που κάποτε επιβάλλουν στην πλειοψηφία του πληθυσμού οι συχνές και απροσδόκητες κυβερνητικές αλλαγές και οι συνεχείς πληροφορίες για επικείμενα πραξικοπήματα που απειλούν την κυριαρχία των προσωρινά ισχυρών της πολιτικής κοινωνίας. Στην κοινωνία των πολιτών κυριαρχούν μονίμως οι αιχμές στις αθηναϊκές γειτονιές ή οι καρέκλες έξω στο πεζοδρόμιο τα απογεύματα, στο θέατρο η Κυβέλη και η Κοτοπούλη, στους χορούς το τσάρλεστον και στους δημόσιους χώρους ο Αρμάνδος Δελαπατριδής. Οι πρώτες ελληνικές κινηματογραφικές ταινίες τροφοδοτούν τα σινεμά, και το νέο λαχείο, των Συντακτών, τις ελπίδες όλων για μια ριζική —πραξικοπηματικού τύπου και αυτή— αλλαγή σε προσωπικό επίπεδο. Τη φαντασία των παιδιών απασχολούν τα πρώτα παγωτά με τις απαγορευτικές τιμές τους, στη φαντασία των ενηλίκων απευθύνονται τα λαϊκά περιπετειώδη αναγνώσματα και στις ανδρικές εθνικοεξουσιαστικές φύσεως φαντασιώσεις τα πρώτα καλλιτεία (στη νικήτρια προσφέρονται καλλυντικά αλλά και η εξάτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κ. Παπαρρηγόπουλου). Ο φεμινισμός, του οποίου η ανησυχητική πρόοδος στο εξωτερικό απειλεί όχι μόνο την οικογένεια αλλά και ολόκληρο τον κόσμο των αισθημάτων «που θα επιβιώσουν ίσως μόνον εις την Γαλλίαν», αποτελεί, διαβάζουμε στα έντυπα της εποχής, περιθωριακό φαινόμενο εν Ελλάδι, όπως άλλωστε και ο κομμουνισμός. Στην περίφημη «Στρέλνα» της οδού Πατησίων, οι Ρώσοι πρόσφυγες με τις μπαλαδικές αναπολούν ένα καθεστώς που πέθανε, οι πρώτοι Αχέπανς σε αλληπάλληλες παρελάσεις με τις φουστανέλες τους τονίζουν, με τον δικό τους τρόπο, ότι η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει, ενώ ο δάγγειος πυρετός του 1929 επιδιώκει να αποδείξει ακριβώς το αντίθετο. Στην τοποθεσία Ψυχικό χτίζεται ένα νέο ωραίο προά-

στιο και στη Μύκονο φτάνουν οι πρώτοι τουρίστες.

Ο Γ.Α. έρχεται να προσθέσει σε όλα αυτά ότι ακόμα και οι αθλητές των αγώνων για την κατάκτηση ή τη διατήρηση της εξουσίας μετέχουν στην κοινωνική ζωή, όταν τους το επιτρέπουν οι άλλες ασχολίες τους, κάποτε και όταν, όπως συνήθως λέγεται, διακυβεύονται οι τύχες του έθνους. Ο ταγματάρχης Ψαρρός, αφού απέτυχε να πείσει το διοικητή του να προσχωρήσει στο κίνημα του 1935, αποφάσισε να πάει στον κινηματογράφο (σελ. 95), ενώ ο Μεταξάς, αντιδρώντας, και αυτός με τον τρόπο του στην έκρηξη του κινήματος, παίρνει «Λέναν και Νανάν εις Κοσμετάτου, όπου γεύμα» (σελ. 97).

Ο ελληνικός μεσοπόλεμος αρχίζει με ένα αναπόφευκτο κίνημα και κλείνει με μια δικτατορία. Η Βουλή διέκοψε τις εργασίες της τον Απρίλιο του 1936. Κανένας από όσους διάβασαν τη σχετική (μικρή μονόστηλη) είδηση στις τελευταίες σελίδες των εφημερίδων δεν θα μπορούσε ασφαλώς να φανταστεί ότι θα ξανασυνεδρίαζε το Μάιο του 1946. Αλλά τότε όλα είχαν αλλάξει, και πρώτα απ' όλα ο αντίπαλος. Τα περισσότερα από τα στρατιωτικά στελέχη των δύο προπολεμικών στρατοπέδων, βενιζελικού και αντιβενιζελικού, και αρκετοί από τους αλληλομισούμενους πολιτικούς δευτεργωνιστές της περιόδου (οι πρωταγωνιστές είχαν πεθάνει), με μια μεγάλη χειρονομία εθνικής συμφιλίωσης που απευθυνόταν στους ολίγους τώρα οπαδούς τους και ιδιαιτέρως προς τη Μεγάλη Βρετανία, περίμεναν την επιστροφή στην Ελλάδα του βασιλιά Γεωργίου, του αρχηγού του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, του οποίου τις άκρως αποκαλυπτικές και άγνωστες μέχρι σήμερα κρίσεις και εκτιμήσεις για τους Έλληνες και την Ελλάδα του 1935-36 θησαυρίζει ο Γ.Α. από τις εκθέσεις των ξένων πρεσβευτών στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου του.

Εγγυητής του καθεστώτος όμως δεν θα μπορούσε να είναι πλέον ο, εκτός στρατοπέδων συγκεντρώσεως, πρόθυμος μεν αλλά εξαιρετικά ολιγάριθμος ελληνικός στρατός, που τον βάρινε και η κληρονομιά του μεσοπολέμου: Οι βόμβες, «εκρηκτικές ύλες σε πετρελαιοτενεκέδες», τους οποίους το πλήρωμα των αεροπλάνων εκσφενδόνιζε με τα χέρια για να πληξουν τη θάλασσα, τυχαίως διερχόμενα εμπορικά πλοία ή πολυσύχναστες πλατείες πόλεων το πυροβολικό με τις τρεις (σχετικά) εύστοχες βολές σε σύνολο 383, και οι αξιωματικοί όπως ο λοχαγός που κατέλαβε την καθορισμένη θέση του κατά το κίνημα του 1935 αλλά δεν μπόρεσε να κόψει την τηλεφωνική σύνδεση του πυροβολείου Λυκαβηττού με το Α' Σώμα Στρατού γιατί «δεν βρήκε εργαλεία» (σελ. 96). Χρειάστηκε, και εξασφαλιστηκε, η συνδρομή ενός ξένου και καλά εξοπλισμένου στρατού. Ο ίδιος άλλωστε ο πολιτικός προϊστάμενος αυτού του στρατού εξήγησε τους

λόγους με απόλυτη σαφήνεια, κατά την έναρξη της καθοριστικής σύγκρουσης που προηγήθηκε, το Δεκέμβριο του 1944: «Δεν υπάρχει χρόνος για να ασχολούμαστε τώρα με την ελληνική πολιτική ή να θεωρούμε ότι οι Έλληνες πολιτικοί των οποιωνδήποτε ιδιαίτερων τάσεων μπορούν να επηρεάσουν την κατάσταση... Αυτό είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου».⁶ Ο αντίπαλος ήταν τότε το ΕΑΜ, ο κόσμος της Αντίστασης, ο απλός πολίτης που μέσα στις συνθήκες της σκληρής ξένης κατοχής πέρασε, απρόσκλητος, από το περιθώριο της προπολεμικής ζωής στο προσκήνιο της ιστορίας.

Γιάννης Γιανουλόπουλος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Ο Λήστωρ Γαγκούλας*, χ.χ. ή τόπο έκδοσης [Αθήνα], σσ. 229-230. Πρόκειται πιθανότατα για την πιο πρόσφατη από τις πολλές κλειψίτυπες επανεκδόσεις ορισμένων κεφαλαίων του δίτομου ληστρικού μυθιστορήματος του Μ. Ανδρουλή, *Ο ασύλληπτος Λήστωρ Γαγκούλας και η Χρύσω*, Αθήνα 1925. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου, σημειώνει ο Κ. Κάσσης (*Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα, 1840-1940*, Αθήνα 1983, σσ. 57-58), απαγορεύτηκε «επί Παγκάλου» όπως και άλλα μυθιστορήματα αυτού του είδους.
2. Όπως π.χ. τα *Μελέτηματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (επιμ. Θ. Βερέμης και Ο. Δημητρακόπουλος), Αθήνα 1980. Ένας δεύτερος συλλογικός τόμος, με τίτλο *Πολιτεία, κοινωνία, οικονομία, στην εποχή του Ελ. Βενιζέλου*, θα κυκλοφορήσει το 1988.
3. *Η παρουσία του Αλ. Παπαναστασίου στην πολιτική* (οργ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1985. Πρακτικά, Αθήνα 1987. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο αστικός εκσυγχρονισμός* (οργ. Πανεπ. Κρήτης), Ρέθυμνο 1986. Πρακτικά υπό έκδοση. *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αντιλήψεις του* (οργ. Πάντειος ΑΣΠΕ), Αθήνα 1986. Πρακτικά υπό έκδοση το 1988. *Συμπόσιο για τον Ελευθέ-*

Η νοηματική διάσταση στην κοινωνική ανάλυση

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα

Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1987, σ.σ. 209.

ΣΤΗΝ Ελλάδα δεν έχει γραφεί ακόμα η ιστορία της ελληνικής κοινωνιολογίας, αλλά και δεν έχει βεβαίως γίνει μια κοινωνιολογία της ελληνικής κοινωνιολογικής σκέψης. Η διπλή αυτή έλλειψη έχει βαρύτερες επιπτώσεις τόσο για τη γνώση της ελληνικής κοινωνίας όσο και για την αυτογνωσία της ίδιας της κοινωνιολογίας που ασκείται από Έλληνες. Μια βασική διαφορά ανάμεσα στην αλλοδαπή και την εγχώρια κοινωνιολογία είναι ότι η πρώτη γεννήθηκε και πρωτοδιαμορφώθηκε στον αστερισμό του γεγονότος, ενώ η δεύτερη έκανε τα πρώτα της βήματα στον αστερισμό του νοήματος και της κριτικής. Μια άλλη όμως, εξίσου βασική, διαφορά συνίσταται στο ότι η μεν δυτική κοινωνιολογία αναπτύχθηκε εγγενώς και εκπράχθηκε στους κόλπους της κοινωνίας της όντας σε διάλογο –έστω και απολογητικό– μαζί της, όταν η δεύτερη έκανε την εμφάνισή της δειά και με καθυστέρηση μισού και πλέον αιώνα, σε μια χώρα και σε μια κοινω-

νία που έδειξε ότι της ήταν περιττή. Η ελληνική κοινωνία, με τα εθνικά της προβλήματα, με την πολιτισμική της ταλάντωση, με τον διαμετακομιστικό και μικρομεσαίας κλίμακα καπιταλισμό της, την έντονη κρατική παρέμβαση και την υποτονική κοινωνία των πολιτών, την έλλειψη οργανικών διανοούμενων και το κενό μιας νέας ηγεμονίας, την προγονοπληξία της και το γλωσσικό της πρόβλημα, η Ελλάδα της Μεγάλης Ιδέας, η ιδιαιτερότητα –για να το πούμε αλλιώς– της ελληνικής νεωτερικότητας, όχι μόνο δεν ήταν σε θέση να εκθρέψει εγχώρια κοινωνιολογική σκέψη αλλά εκ συστήματος σχεδόν αποποιήθηκε την αυτογνωσία και την πνευματικότητά της. Όποτε χρειάστηκε δε τέτοιου είδους εύσημα, τα εισήγαγε. Αν και εισαγόμενη, όντας κριτικά προσανατολισμένη, η πρώιμη κοινωνιολογία στην Ελλάδα εκθράσθηκε και διώχθηκε, για να ξανακάνει, με μικρά εν τω μεταξύ διαλείμματα, την εμφάνισή της μετά το '74.

Έκτοτε έχει κατορθώσει σπουδαίες προόδους, πλην όμως αυτές στρεβλώνονται απ' τις εκκρεμότητες του παρελθόντος και τα προβλήματα του παρόντος. Εξηγούμαστε: Οι Έλληνες κοινωνιολόγοι κλήθηκαν να καλύψουν το κενό της μελέτης της δικής τους κοινωνίας με καθυστέρηση 50 περίπου χρόνων, όταν οι συνάδελφοί τους στις χώρες της Δύσης είχαν προ πολλού ξεπερδέψει με τέτοιου είδους επιστημονικά καθήκοντα. Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με την ιστορία, παλαιότερη και πρόσφατη. Έτσι εμφανίσθηκε μια πληθώρα μακροδομικών μελετών, άλλοτε ήπιου κι άλλοτε άτεγκτου λειτουργιστικού χαρακτήρα, που πέρα απ' τις μεταξύ τους διαφορές, δεν συμπληρώνονται από άλλες μικροσκοπικές έρευνες «μέσου βεληνεκούς».

Ανεξάρτητα όμως απ' τις όποιες λειτουργικές αναλύσεις, και σε αντίθεση με την κριτική κατεύθυνση και την αρκούντως φιλοσοφική εξάρτηση της πρώιμης κοινωνιολογίας στην Ελλάδα, οι νεότερες έρευνες μαρτυρούν μια πραγματολογική, έως και εμπειρική, επικρατούσα προσέγγιση, παρά μια ποιοτική στροφή προς το νόημα της πολύτροπης κοινωνικής δράσης, στροφή που έχει ήδη συντελεσθεί στην εξω-ελλαδική κοινωνιολογία σε παράλληλως αναλογίες εδώ και 30 τουλάχιστον χρόνια. Απ' την άποψη αυτή, η τρέχουσα κοινωνιολογία στην Ελλάδα υπαναχωρεί ως προς την ποιότητα της μεθόδου και της θεωρίας, σε σχέση με τους αντίστοιχους στόχους του πρώιμου σταδίου εμφάνισής της. Έτσι, ενώ πρώτα η κοινωνία την απέβαλλε ως ξένο σώμα, τώρα η ίδια η κοινωνιολογία δείχνει να αναπτύσσεται ερήμην της κοινωνίας. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η κοινωνία άλλαξε διαθέσεις. Απλώς τώρα, με τον καταναλωτισμό και το λαϊκισμό, έχουν αλλάξει οι όροι της αντιπνευματικότητάς της. Η κοινωνία τώρα, έχοντας ε-

ξασφαλίσει τα νώτα της, παραχωρεί μια θέση στην κοινωνιολογία. Δεν εμπνέεται όμως απ' την όποια κοινωνιολογική φαντασία, και πολύ περισσότερο βέβαια δεν δείχνει να χειραφετείται. Χειρότερα μάλιστα: δεν δείχνει ούτε και να τη φοβάται. Έχουμε λοιπόν απ' τη μια μεριά μια κοινωνιολογία δίχως κοινωνία και από την άλλη, μια χωρίς διάθεση αυτογνωσίας κοινωνία. Η μία πορεύεται ερήμην της άλλης, υποκρινόμενες και οι δύο ότι τηρούν τους όρους μιας ευπρεπούς συμβίωσης, αφού η μεν τη χρηματοδοτεί, η δε τη σπουδάζει. Συνέπεια αυτών των παράλληλων διαδρομών είναι η χαρακτηριστική υποτονικότητα του πνευματικού βίου στην Ελλάδα ή μάλλον, για να γίνουμε σαφέστεροι, ο ελλιπέστατος διάλογος, ιδιωτικός και δημόσιος, των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων, που εν πολλοίς αρκούνται στον τελματώδη αγώνα της ακαδημαϊκής μικροεξουσίας.

Όλ' αυτά, γνωστά βεβαίως, έρχονται να δώσουν το φόντο, μέσα απ' το οποίο προβάλλει αρνητικά, και γι' αυτό ευχάριστα, το τελευταίο βιβλίο του Καραποστόλη *Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα*, θεματική και θεωρητική συνέχεια της *Αδιαχώρητης κοινωνίας*. Το βιβλίο του δεν έρχεται να «ανατρέψει» τα όσα μέχρι τώρα έχει προσφέρει η ελληνική κοινωνιολογία στη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας, αλλά να προτείνει μια νέα για όλους εμάς οπτική και εκδοχή μελέτης. Μια οπτική που αποκαθιστά τις επαφές ανάμεσα στο μικρο- και μακρο-επίπεδο με το να εστιάζεται στο νόημα και στο μάγμα των προθέσεων της κοινωνικής δράσης.

Πρόθεσή του δεν είναι να μιλήσει η θεωρία στο όνομα της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά να χειρισθεί έτσι το «αντικείμενό» του, που η πραγματικότητα να εκφρασθεί μέσα απ' τη θεωρητική ανάλυση (δεν αναφερόμαστε βέβαια στα στατιστικά στοιχεία των ποσοτικών αναλύσεων, γιατί αυτά δεν μιλούν, ψευδίζουν). Αυτό επιτυγχάνεται με την από μέρος του συνδυασμένη χρήση των ποιοτικών μεθόδων της φαινομενολογικής κοινωνιολογίας, της συμβολικής διαντίδρασης και της εθνομεθοδολογίας, με ό,τι αυτές οι προσεγγίσεις εξυπονοούν από φιλοσοφική και κανονιστική άποψη. Ταυτόχρονα, πρόθεση του συγγραφέα είναι να προκαλέσει, να διεγείρει αναγνώστες και ακαδημαϊκή κοινότητα, ως προς τη σημασία του συμβολικού και νοηματικού –όχι κατ' ανάγκη έλλογου– περιεχομένου της κοινωνικής δράσης, υπογραμμίζοντας ότι όχι απλώς πέρα αλλά μέσα στις δομές και τα μεγάλα μεγέθη υπάρχει το άτομο, το κοινωνικό άτομο, που δομεί και δομείται αέναα, που εσωτερικεύει την κοινωνική πραγματικότητα εξωτερικεύοντάς την πολύτροπα και σε μεγάλο βαθμό απρόβλεπτα.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί πρόκληση και

ριο Βενιζέλο (орг. Ε.Λ.Ι.Α.), Αθήνα 1986. Πρακτικά υπό εκτύπωση. Η επικαιρότητα της σκέψης του Αλ. Παπαναστασίου (орг. Πανεπ. Αθηνών), Αθήνα 1987. Πρακτικά υπό έκδοση. Θα πρέπει να προσθέσουμε εδώ τον κατάλογο της έκθεσης για τον Αλ. Παπαναστασίου και την εποχή του, που οργάνωσε το Μορφωτικό Ινστιτούτο της Αγροτικής Τράπεζας (περιλαμβάνει φωτογραφίες, βιογραφία του Α.Π. και βιβλιογραφία). Αθήνα 1986. Συνέδρια που έχουν αναγγελθεί: Ο Γ. Καφαντάρης και η εποχή του (орг. Πάντειος ΑΣΠΕ), Καρπενήσι, Μάιος 1988. Ο Γ. Παπανδρέου: 100 χρόνια από τη γέννησή του (орг. Πανεπ. Θεσσαλονίκης) Θεσσαλονίκη, Απρίλιος 1988.

4. Το Πανόραμα του αιώνα, ΕΡΤ-1, 1986, 1986-87.

5. Η «αποδοχή» της βίας, της φυσικής βίας διπλής κατευθύνσεως, ως αναπόσπαστου και αναμενόμενου στοιχείου της πραγματικότητας του ελληνικού μεσοπολέμου και η εγγραφή της στην καθημερινότητα της πολιτικής δράσης της αριστεράς, τόσο στις σχέσεις της με τα όργανα των δυνάμεων καταστολής (εν στολή ή, συνηθέστερα, με πολιτικά) όσο και στις συμπλοκές κομμουνιστών – αρχαιομαρξιστών, προκύπτει από αρκετά αυτοβιογραφικά κείμενα, όπως π.χ. τα εξαιρετικά ενδιαφέροντα για τη μεσοπολεμική περίοδο Απομνημονεύματα του Μ. Βαφειάδη (πρώτος τόμος, Αθήνα 1984).

6. Churchill προς Loeper, 5 Δεκ. 1944, R 19933, F.O. 371/43736. Βλ. και Γ. Ανδρικόπουλος, 1944: Η κρίσιμη χρονιά, Αθήνα 1974.

πρόσκληση σε μια νέας ποιότητας κοινωνιολογικής σκέψης. Το ότι καταπιάνεται με καθημερινές και συνηθισμένες ενασχολήσεις της νεοελληνικής συμβίωσης δεν σημαίνει ότι ο Καραποστόλης προτείνει μια μικροκοινωνιολογία της «καθημερινής ζωής». Αντίθετα, μέσα από τη μικρο-κλίμακα των αφορών της ανάλυσής του εκρήγνυται και προβάλλει το φάσμα των αξιών και των σχημάτων αντίληψης που δομούν και δομούνται απ' τους θεσμούς και την εξουσία. Διότι το νόημα ποτέ δεν είναι ιδιωτικό. Αν και ατομικό, τόσο στην καταγωγή όσο και στην κατάληξή του, είναι βαθύτατα κοινωνικό. Με το να δείχνει πώς η ρευστότητα των δομών της ελληνικής κοινωνίας παράγεται και παράγει μια τραυματική αμφισημία στην ιδιωτική και δημόσια φυσιογνωμία του Νεοέλληνα, η οποία τον ωθεί σε εναγώνια αναζήτηση ταυτότητας και γεμάτη κόστος ιδιώτευση, για τον εντοπισμό των συμφερόντων και των ενδιαφερόντων του, ο Καραποστόλης όχι μόνο συνδέει το ατομικό με το κοινωνικό και το πολιτικό εκτός αναγνισμών, αλλά κάνει και κάτι άλλο πολλαπλώς χρήσιμο: αποδεικνύει στην πράξη πώς μπορεί να εφαρμοσθεί η ποιοτική, κατανοούσα κοινωνιολογία, δείγματα της οποίας έχουμε πάρει τα τελευταία μόνο χρόνια και μόνο από ιστορίες και επαναλήψεις θεωριών και μεθοδολογιών. Επιπλέον, μας αποδεικνύει ότι η κοινωνιολογία εκτός των άλλων μπορεί να είναι και τέχνη: η τέχνη του αυθεντικού διαλόγου ανάμεσα στον ερευνητή και τον κοινωνικό του χωροχρόνο, όντας κι οι δύο μέτοχοι του ίδιου ερμηνευτικού και νοηματικού ορίζοντα.

Νά, λοιπόν, μια άλλη σπουδή της ελληνικής συλλογικής ζωής, που δεν ασχολείται ούτε με τις παραγωγικές δυνάμεις ούτε με τις παραγωγικές σχέσεις, ούτε με την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό ούτε με τα πολιτικά κόμματα ή το κράτος, αλλά που μέσα απ' τη διάρρηξη του αυτονόητου και «αμελητέου» φωτίζει τους τρόπους που όλα αυτά μαζί συγκροτούνται, συντηρούνται, αναπαράγονται κι αμφισβητούνται, στον όποιο και μ' όποιο βαθμό.

Απ' αυτή την άποψη, το βιβλίο δεν έρχεται να καλύψει ένα «κενό» στην παράθεση ετερογενών θεωριών και αναλύσεων, αλλά να υπογραμμίσει την ανάγκη: (1) της σύσφιξης των διαφορετικών επιπέδων αναφοράς, (2) της ποιοτικής ερμηνευτικής και φαινομενολογικής μελέτης, (3) της ένσχυσης πάνω στο καθημερινό, που δεν είναι εν τέλει ξένο στο μακρο-ιστορικό αλλά, ίσα-ίσα, ο στίβος της επίπονης βίωσής του από άτομα και ομάδες. Μ' αυτή την έννοια, αποτελεί μια σαφώς αντι-κατεστημένη προσέγγιση.

Κι αυτό φαίνεται καθαρά στη γλώσσα του συγγραφέα. Μια γλώσσα απο-καλυπτική, αρκούτως ποιητική όσο και εξορκτική, που δεν έχει να κάνει με την εσωστρέφεια της αυτοανάλυσης της θεωρίας σε όρους και με όρους

θεωρίας ή μετα-θεωρίας, όπως από τα κείμενα ορισμένων Ελλήνων κοινωνιολόγων έχουμε συνηθίσει, αλλά με τον τρόπο που κάνει ο ερευνητής να «μιλήσουν» τα πράγματα και οι άνθρωποι από μόνα τους (ένα παιχνίδι λεπτής μεθοδολογικής ικανότητας, που σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να συγχέεται με τη γνωσιολογική μεσολάβηση του μελετητή). Είναι μια κοινωνιολογική γλώσσα που ξεσκεπάζει τις περιοχές της συλλογικής ζωής που μένουν κρυφές, αν και πλήρεις δυναμικότητας, που εκθέτει στο φως της κατανόησης τις κολλοισιαίες διαστάσεις των νοημάτων που περιέχονται στα μικροσυμβάντα και τα καθημερινά κοινωνικά δρώμενα. Πολύ περισσότερο, θα αποτολμούσα να τη χαρακτηρίσω ως γλώσσα-κοινωνιολογούσα, διότι είναι αυτή καθαυτή η γλώσσα-σκέψη του ερευνητή, που τον ριζώνει στον κόσμο και τον κάνει να βλέπει τον κόσμο αυτό ως κόσμο του ανθρώπου: δίχως παράλληλα να είναι σε θέση να αποστασιοποιηθεί απ' αυτή, στο βαθμό που δεν προτίθεται να υπαναχωρήσει απ' την αξίωση να δει τον άνθρωπο μέσα απ' το δικό του βλέμμα. Δεν πρόκειται για μια γλώσσα λογοτεχνική, για μια κάποια τυχαία καλλιτεχνική ροπή του συγγραφέα, που επιτυχώς ήρθε επίκουρη στο έργο του. Πρόκειται μάλλον για μια γλώσσα που πηγάζει ταυτόχρονα απ' τον ερευνητή και το «αντικείμενό» του. Δεν θα μπορούσε να ήταν αλλιώς. Το ίδιο εξάλλου φαινόμενο εκφραστικής πλαστικότητας συναντάμε και στη γλώσσα των μεγάλων της κοινωνιολογίας, στον Weber, τον Μαρξ, τον Αδόμφο, τον Goffman και άλλους. Είναι το σημείο που η εμπειρία της παρατήρησης και της συστηματικής ανάλυσης από μέρους του ερευνητή μετατρέπεται σε εμπάθεια, εναισθηση και συν-ανασυγκρότηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Η γλώσσα του Καραποστόλη στο βιβλίο αυτό είναι μια γλώσσα επί των τύπων των ήλων. Είναι αυτό που λέει και καταμαρτυρά ο γράφων και που δεν θα μπορούσε να το πει αλλιώς γιατί τότε θα έλεγε κάτι άλλο. Και δεν θα μπορούσε να το πει αλλιώς, γιατί η γλώσσα του βιβλίου συνιστά το κάτοπτρο στο οποίο ο αναγνώστης δεν αντικρίζει απλώς τον κόσμο του αλλά ανα-γνωρίζει εκεί τον εαυτό του αναβιώνοντας τη σχέση του με τους άλλους. Το άλλο εγώ του συγγραφέα είναι ο αναγνώστης του.

Με την ανασκαφή των «προστριβών» και των «συναναστροφών» προκύπτει μια θλιβερή μοναξιά, η μοναχικότητα του ατόμου στην Ελλάδα, που διψά για συμβίωση και επικοινωνία αλλά φοβάται για τα συμβολικά και υλικά νεο-κεκτημένα του, καθώς η κοινωνία τον επιβουλεύεται με το να του στερεί θεσμικές εγυήσεις, να του υποσκάπτει το έδαφος και να τον διατηρεί σε μόνιμη στάση εγρήγορσης, α-ναμονής, άμυνας και επίθεσης μαζί. Ο Νεοέλληνας, πρώην αγρότης και νυν Ευρωπαίος, δεν ξέρει ποιος ακριβώς είναι αλλά κυρίως το τι

θέλει να είναι. Λάτρης και θύμα του καταναλωτισμού, καλύπτει μ' αυτόν κενά, γιατρεύει πληγές και αρθρώνει τις προσβλέψεις του όντας σε εμπόλεμη κατάσταση με τους άλλους: μόνος τελικά χειρίζεται τις υπεθέσεις του βίου του, αναπτύσσει «στρατηγικές» συμπεριφορές κυμαινόμενες και ρευστές, όσο ρευστές είναι και οι δομές που τον περιβάλλουν.

Η ρευστότητα της κοινωνίας ευνουχίζει τις αντιθέσεις διαθλώντας τες έτσι που να μην καταλήγουν σε οριοθετημένες συγκρούσεις αλλά σε προστριβές, σε μια ανάλωση της δυναμικής των κοινωνικών αντιφάσεων, που απολήγει σε σχήματα προσωποποιημένα, ιδιοτελή και μικρόπνοα. Η ίδια αυτή ρευστότητα, πηγή άκρατης ανασφάλειας σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο, ακυρώνει τις δυνατότητες μιας αυθεντικής και, γι' αυτό το λόγο, λυτρωτικής κοινωνικότητας. Οι παρέες και οι πρωτογενείς πάλαι ποτέ κοινωνικές ομάδες της αγροτικής ζωής, που παρείχαν στο άτομο συνδέσμους ζωής και νοήματος στη βάση της κοινής μοίρας και εμπειρίας, έχουν χαθεί. Ο Νεοέλληνας, της μεγαλούπολης, ασφυκτικά κλεισμένος απ' το φόβο της απειλής και της αμφισβήτησης της ταυτότητάς του μέσα στη χοάνη της λαϊκιστικής ομοιομορφίας, βρίσκει υποκατάστατο της κοινωνικότητας στις εφημέρες, όχι τόσο από άποψη χρονικής διάρκειας όσο από την άποψη του βαθύτερου εκείνου ήθους που συνιστά τη συλλογική ταυτότητα, συναναστροφές. Μικρές εστίες ομοφωνίας αλλά και μικροαναταγωνισμού, δοκιμές ισχύος της συμβολικής εξουσίας του καθενός, αναδίδουν μια επίπλαστη συλλογικότητα, καταφύγιο μοναξιάς και ακυρωμένης ευχαρίστησης. Κι αυτό, ακριβώς γιατί στις συναναστροφές τα άτομα συν-ανα-στρέφονται: πού; Στον εαυτό τους βεβαίως. Η βεβαιότητα της ελληνικής κοινωνίας ζητάει θυσίες για την καταξίωση που έχει προσφέρει σε πλατύτατα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού. Θυσίες που βαρύνουν όμως το άτομο, το υποκείμενο των δομών και λειτουργιών αυτής της κοινωνίας. Είναι ένας «μικρός μινώταυρος». Τρώει και τις φιλίες, πάει βαθιά, μέχρι τις σάρκες της ιδιωτικής εξομολόγησης. Προστριβές και συναναστροφές συναντούν τη νεοελληνική αλλοτρίωση και τις ανεκπλήρωτες δυνατότητες μιας κοινωνίας σε κρίση.

Δεν ξέρω, αλλά είναι μάλλον απίθανο να διαβάσει κανείς το κείμενο του Καραποστόλη δίχως να νιώσει ένα σφίξιμο στο στομάχι... Όλα εκείνα που υπονοούνται και παραπέμπονται από άλλες αναλύσεις της ελληνικής κοινωνικής ζωής βρίσκουν εδώ, στην κυριολεξία, την προσωποποίησή τους. Τόσο που πλέον δεν είναι οι άλλοι στους οποίους αναφέρεται το κείμενο, δεν είναι ένας κόσμος έξω από μένα, που υπάρχει και κινείται στο χρόνο της επισημονικής γραφής, αλλά είμαι ταυτόχρονα εγώ ο ίδιος, εαυτός και «άλλος» μαζί, μέσα στον

ίδιο ερμηνευτικό ορίζοντα του κειμένου, θεατής και ηθοποιός, όχι πριν ούτε μετά, αλλά τώρα, υπεξούσιος της αλλοτρίωσης και αυτεξούσιος των επιλογών μου.

Διαβάζοντας το κείμενο του Καραποστόλη μένεις στο τέλος με μια στυφή γεύση αμηχανίας. Αποτελεί εντούτοις ένα κείμενο πλήρες. Πλήρες, γιατί διεγείρει και ακριβώς γιατί σ' αφήνει μ' αυτή την αμηχανία, προπομπή ίσως ενδοσκοπίησης, μεταστροφής κι αυτογνωσίας. Δεν μπορείς να δραπετεύσεις απ' αυτά που μόλις ανα-γνώρισες, δεν μπορείς να μηχανευθείς άλλο τι για να παρακάμψεις τη στιγμή της έλλογης πλέον καθήλωσης, να προσποιηθείς τον αδιάφορο στον πόνο του ραπισματος.

Έχουν όμως έτσι τα πράγματα ή μήπως η άποψη που μόλις διατυπώθηκε είναι αποτέλεσμα μιας ιδιό-τροπης ανάγνωσης; Διότι είναι γνωστό ότι από τη στιγμή που ένα κείμενο εκδοθεί, σταδιοδρομεί στους αναγνώστες κατά τρόπο απρόβλεπτο και πολλές φορές ανεξέλεγκτο από μέρους του συγγραφέα. Διατυπώνω λοιπόν μιά ερώτηση με προεκτάσεις υποθέσεων: Είναι υπόρρητη πρόθεση του συγγραφέα, μέσα από τη φαινομενική και ερμηνευτική του προσέγγιση, να ασκήσει μια εκ των έδων και έμμεση κριτική της νεοελληνικής αλλοτρίωσης; Αφήνοντας τις ανθρώπινες καταστάσεις να μιλήσουν με τη «δική τους» φωνή θέλει ο συγγραφέας να δώσει μια «παιδαγωγική» χειραφετητική διάσταση στο κείμενό του, η οποία όμως να λειτουργεί τεθλασμένα και όχι ευθέως; Ή μήπως του αρκεί η καταγραφή του αποκαλυφθέντος νοήματος; Η προσωπική του κατάθεση;

Ο Καραποστόλης καλείται να δώσει μιαν απάντηση, που ίσως να ξεφεύγει απ' το αντικείμενο του βιβλίου του αυτού καθαυτού, αλλά που τελικά θα το διασώσει απ' την ίδια ανεπάρκεια που ο Habermas καταλόγισε στην ερμηνευτική οντολογία του Gadamer: Το ότι δηλαδή η ερμηνευτική ανάλυση, η αποκάλυψη του νοήματος και η προθετικότητα της δράσης δεν αρκούν από μόνες τους για να φανεί η ολική διάσταση της ανθρώπινης κατάστασης. Συστατικό στοιχείο της δράσης είναι η εξουσία και μάλιστα η θεσμοθετημένη εξουσία, οι επιπτώσεις της οποίας συνυφαίνουν το υποκειμενικό νόημα. Μια φιλοσοφικά πληροφορημένη κοινωνική θεωρία όμως, όπως αυτή της φαινομενολογίας της κοινωνικής ζωής, δεν μπορεί να αρκестεί στην όποια ζοφερή, όσο και ευφυή, ανασυνκρότηση του νοήματος της δράσης. Πρέπει να προβεί και στην κριτική της ιδεολογίας που επιφλοχωρεί σ' αυτό. Της ιδεολογίας ως ακυρωμένης και στρεβλωμένης επικοινωνίας, που αλληλοδιαμεσολαβείται από τις κυρίαρχες θεσμοθετημένες δομές εξουσίας.

Μόνο έτσι η οποιαδήποτε ανάλυση, συμπεριλαμβανομένης και αυτής του Καραποστόλη, χάνει σε γενικότητα και κερδίζει σε ακρίβεια,

γιατί όχι μόνο έχει συγκεκριμένες κοινωνικές αναφορές (άτομα και ομάδες που δεν είναι απλώς «υποκείμενα», που περιπλανώνται στην παλλίρροια μηνυμάτων και νοηματικών περιχομένων), αλλά και διακριβωμένους χειραφετητικούς στόχους, που αντιτίθενται σε επίσης διακριβωμένα κέντρα χειραγώγησης.

Νίκος Δεμερτζής

BIKY ΠΑΤΣΙΟΥ

Η «Διάπλασις τῶν παιδῶν» (1879-1922): το πρότυπο και η συγκρότησή του
Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1987, σ.σ. 236.

ΤΟ 1922 ο Γρηγόριος Ξενόπουλος έδινε, από τη στήλη των «Αθηναϊκών επιστολών» της *Διάπλασης τῶν παιδῶν*, τον ορισμό του αναγνώστη της:

«Διαπλασιόπουλο είναι τό παιδί τῆς καλῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειας, πού εἴτε πλούσιο, εἴτε ἀπλῶς εὐποροῦ· εἴτε καμιά φορά καί φτωχό, ἀνατρέφεται μέ τή μεγαλύτερη προσοχή καί ἐπιμέλεια· τό παιδί πού οἱ καλοί του γονεῖς καί συγγενεῖς, ξέροντας καλά τί θα πῇ Διάπλασις καί ἀνατροφή, δέν τοῦ ἀφίνουν στά χέρια του, ὅσο εἶναι μικρό, παρά τό περιοδικό μας, τίς ἐκδόσεις του καί τό βιβλίο τοῦ Σχολείου· τό παιδί πού διακρίνεται τόσο στή Διάπλασι ὅσο καί στό Σχολεῖο, πού διαπρέπει στούς διαγωνισμούς, πού προτιθάζεται μέ ἄριστα ἤ μέ λίαν καλῶς· τό παιδί πού δέν κάνει παρά τό καθήκον του καί δέν δείχνει παντοῦ παρά τήν σεμνότερη καί κοσμιώτερη συμπεριφορά, ἄς εἶναι κάποτε καί κακοντυμένο· τό παιδί τέλος πού γίνεται ὕστερα ἕνας λαμπρός ἐπιστήμονας, ἕνας διαπρεπῆς λόγιος ἤ καλλιτέχνης, ἕνας τίμιος ἔμπορος, τραπεζίτης ἤ βιομηχανός, ἕνας τέλειος ἄνθρωπος τοῦ κόσμου μορφωμένος καί καλαισθητός, ἕνας καλός οἰκογενειάρχης, ἕνας χρήσιμος πολίτης» (σ. 36).

Απ' αυτό τον ορισμό θα ξεχωρίσουμε τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν το πρόσωπο και το ρόλο του περιοδικού, που για 70 σχεδόν χρόνια (1879-1948) διαπαιδαγώγησε και ψυχαγώγησε γενιές Ελληνόπουλων και αποτέλεσε το δημοφιλέστερο και αξιολογότερο έντυπο που απευθυνόταν σ' αυτά. Έτσι, έχουμε το κοινωνικό στίγμα του αναγνώστη της *Διάπλασης τῶν παιδῶν* («παιδί τῆς καλῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειας», κυρίως πλούσιο, όπως προκύπτει από τη μελέτη και από την κριτική της Γαλάτειας Καζαντζάκη για το περιοδικό, σ. 212), ο οποίος προέρχεται από αστική οικογένεια, η οποία έχει ευαισθητοποιηθεί στο θέμα της ανατροφῆς και της μόρφωσης των παιδιών και είναι σε θέση να του την παρέχει. Η *Διάπλαση* μπορεί ἄξια, μαζί με το «Σχολεῖο», να συμπληρώσει τη μόρφωση των παιδιών, ακολουθώντας στην αγωγή τις ίδιες κατευθύνσεις μ' αυτές της αστικής οικογένειας. Η αγαθή γονική εξουσία θεωρεῖται δεδομένη και δίνεται το ηθικό μοντέλο με το οποίο πρέπει να συμμορφωθεί το παιδί. Ορίζεται η επιτρεπτή βαθμολογία στις σχολικές επιδόσεις, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί το παιδί επιμελές και ἄξιο και, τέλος, δίνονται οι συγκεκριμένες επαγγελματικές κατευθύνσεις που θα καταξιώσουν τον μελλοντικό πολίτη κοινωνικά, αν τις συνδυάσει, βέβαια, και με τις ανάλογες ηθικές αρετές.

Παρόμοιες είναι οι αρχές που διέπουν την *Διάπλαση*, όπως φαίνεται πολύ καθαρά από την ανάλυση της ὕλης της στη μελέτη της Πάτσιου, που επιδιώκει να ανιχνεύσει τη συγκρότηση των ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών προτύπων που παρουσιάστηκαν μέσα απ' το περιοδικό στα παιδιά.

Σχετικά με τα ηθικά και κοινωνικά πρότυπα υπάρχει μια συνέπεια και σταθερότητα στην ὕλη του περιοδικού. Τις περισσότερες φορές η δράση και η λύση των σύντομων, κυρίως, αφηγημάτων, που περιγράφουν είτε χαρακτήρες είτε καταστάσεις, αποσκοπούν στο να διδάξουν ηθικά τους αναγνώστες. Το «καλό» από το «κακό» ξεχωρίζουν με σαφήνεια. Ο τρόπος είναι απλός και άμεσα διδακτικός: το «καλό» ορίζεται από στερεότυπες αξίες, όπως η αγάπη, η φιλοanthρωπία, ο ηρωισμός και η αυτοθυσία, η φιλοπατρία, η εργασία, η επιμέλεια, η υπακοή στους γονείς κ.λπ. Το «κακό» εκδηλώνεται με την ἄλλειψη ή την αντίθεση έννοια αυτών των θετικών αξιών.

Ο ίδιος «δυϊσμός» υπάρχει και στην εικόνα της κοινωνίας, όπως δίνεται συνήθως από το περιοδικό: η κοινωνία αποτελείται από «φτωχούς και πλούσιους». Η φτώχεια οφείλεται κυρίως σε φυσικές αιτίες ή σε απότομες οικονομικές μεταπτώσεις. Οι πλούσιοι, που συχνά χαρακτηρίζονται «καλοί», με τη μεγαλοψυχία τους μπορούν να επηρεάσουν τη μοίρα των εργατικών και τίμιων φτωχών. Οι σχέσεις μεταξύ των φτωχών και των πλουσίων παρου-

σιάζονται αρμονικές και συμπληρωματικές.

Κατά τον ίδιο τρόπο, παρουσιάζονται και οι ρόλοι των δύο φύλων. Υπάρχουν γυναικεία και αντρικά ελαττώματα (π.χ. φιλαρέσκεια και φόβος, αντίστοιχα), ασχολίες γυναικείες και αντρικές (οικιακά, μητρότητα και μόρφωση), τονίζεται ωστόσο η ανάγκη και της γυναικείας μόρφωσης και διεκδικούνται τα πολιτικά δικαιώματα και για τη γυναίκα (1912).

Αντίθετα, αντιφατική είναι η στάση του περιοδικού σε σχέση με την πολιτική αγωγή των αναγνωστών του. Ενώ το περιοδικό θέλει να μείνει ουδέτερο ως προς τα πολιτικά πράγματα, η συγγραφέας σταχυολογεί πάρα πολλές περιπτώσεις όπου το περιοδικό παίρνει πολιτική θέση, έστω και αθέλητα, για την κοινωνική και οικονομική ανισότητα, για τη βασιλεία, για τη γυναικεία και την παιδική εργασία, το σοσιαλισμό κ.λπ. Οι θέσεις αυτές, μάλιστα, μεταβάλλονται συχνά, ανάλογα με την εποχή και τις ιστορικές συγκυρίες καθώς και τις μεταβολές στις απόψεις τού, για πολλά χρόνια, αρχισυντάκτη Γρηγόριου Ξενόπουλου. Κυριαρχεί ωστόσο μια βαθιά αστική και συντηρητική νοοτροπία, που εκδηλώνεται γενικότερα στην ύλη του περιοδικού κι όχι μόνο στη στήλη των «Αθηναϊκών επιστολών» και της αλληλογραφίας, όπου κυρίως σχολιαζόταν η επικαιρότητα.

Πάντως, όπως φαίνεται από το παρακάτω γράμμα κάποιου αναγνώστη, η *Διάπλαση*, εκτός από την ηθική επιρροή που ασκούσε

στους αναγνώστες της, μερικές φορές είχε και πιο χειροπιαστό αντίκτυπο:

«Εἰς τὰ ἠθικά σου παραγγέλματα, φιλότιμη Διάπλασις, ὀφείλω τὴν μεγάλην πρὸς ἐμέ ἀγάπην τῶν γονέων μου, εἰς σέ ὀφείλω τοὺς ἐπαίνοους τῶν διδασκάλων μου καὶ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων μας. Εἰς σέ, φιλότιμη Διάπλασις, χρεωστώ τέλος τὸ πᾶν, καὶ τὸ πρὸ πολλοῦ ποθοῦμενον ποδήλατον, τὸ ὁποῖον παρήγγειλον οἱ γονεῖς μου δι' ἐμέ χάριν τῆς ἐπιμελείας μου καὶ τῆς προόδου ἣτις διὰ σοῦ ἐπετεύχθη» (σ. 118).

Η μελέτη της Βίκυς Πάτσιου έχει πολύπλευρο ενδιαφέρον: ιστορικό, κοινωνιολογικό, φιλολογικό.

Ειδικότερα για το μελετητή της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους είναι ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο. Για παράδειγμα, το ότι η *Διάπλαση* ήταν ανοικτή στο διάλογο με τους αναγνώστες της μας επιτρέπει να έχουμε μαρτυρίες για τις αναγνωστικές προτιμήσεις των παιδιών και να μελετήσουμε τις αντιδράσεις τους απέναντι στα έργα.

Ακόμη, πράγμα πολύ σημαντικό, η μελέτη αυτή μας δίνει τη δυνατότητα να κάνουμε συγκρίσεις της λογοτεχνίας για παιδιά που δημοσιευόταν στη *Διάπλαση* με τη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία στον ελληνικό χώρο. Έτσι μπορούμε να εξετάσουμε ποια από τα πρότυπα που ίσχυαν τότε εξακολουθούν να ισχύουν μέχρι σήμερα, πόσο έχει εμπλουτιστεί η θεματολογία της σύγχρονης ελληνικής παιδικής

λογοτεχνίας, ποια θέματα αποτελούν ακόμη ταμπού, με πόσο ρεαλισμό θίγονται κοινωνικά ζητήματα, κατά πόσο θεωρείται ακόμη και σήμερα η διδακτικότητα σαν κυριότερος στόχος του λογοτεχνικού έργου για τα παιδιά και πώς εκδηλώνεται, και πολλά άλλα.

Μ' αυτό τον τρόπο, θα μπορούσαμε να αξιολογήσουμε τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία για παιδιά και νέους λαμβάνοντας υπόψη και την εξέλιξή της.

Η μελέτη αυτή της *Διάπλασης των παιδων* καλύπτει τη χρονική περίοδο από την αρχή της έκδοσής της, το 1879, μέχρι το 1922, οπότε με τη Μικρασιατική Καταστροφή η κυκλοφορία της περιορίζεται στα όρια του ελληνικού κράτους.

Θα άξιζε τον κόπο μια δεύτερη μελέτη, το ίδιο περιεκτική, να καλύψει και το υπόλοιπο διάστημα κατά το οποίο εκδίδεται η *Διάπλαση* (ώς το 1948), που είναι περίοδος μεγάλων ιστορικών γεγονότων και κοινωνικών μεταβολών για την Ελλάδα.

Αλεξάνδρα Βρέττα